

Een sas of schutsluis is een waterbouwkundig kunstwerk om schepen van het ene waterpeil naar het andere te brengen. Het bestaat uit een waterbassin met regelbaar peil, in het AN *schut-* of *sluiskolk* genoemd, aan beide zijden afgesloten door sluisdeuren of *sasdeuren*. Een schip door het sas heen leiden heet *schutten* of, in het Belgisch Nederlands, *versassen*. De sluiswachter die de schutsluis bedient, wordt ook *sasmeester* genoemd en diens huis is het *sashuis*.

EEN 'ZEEF' VOOR SCHEPEN

Het woord *sas* is van Franse origine, al liggen de wortels van het huidige Franse *sas* in de betekenis 'schutsluis' in de zuidelijke Nederlanden. Meer bepaald in het Graafschap Vlaanderen en/of het Hertogdom Brabant, twee vorstendommen die in hoge mate tweetalig waren. Aan de Laatmiddeleeuwse of Vroegnieuw nederlandse oorsprong van zowel het Franse als het Nederlandse *sas* 'schutsluis' ligt het Franse woord *sas*, in het Oudfrans ook *saaz* en *saz*. Dat gaat terug op middeleeuws Latijn *setacium* 'zeef van dierenhaar', een afleiding van Klassiek Latijn *s(a)eta*, dat 'stug, borstelig dierenhaar' betekent. In de oudste Franse bronnen heeft *sas* specifiek betrekking op een zeef van paardenhaar, later verruimde de toepassing naar allerlei ziften en teemsen. De overdracht van de *zeef*-benaming op een bepaald type sluis, nl. een sas, gebeurde door vergelijking. Men zag het sas als een soort van zeef waardoor men schepen laat passeren.

SAS IN DE BETEKENIS 'SCHUTSLUIS' EERST IN HET NEDERLANDS?

De vraag daarbij is in welke taal die overdracht het eerst is gebeurd: in het Nederlands of in het Frans? Nauwkeurig bronnenonderzoek door De Tollenaere en Baldinger (1992) bracht aan het licht dat het woord in zijn waterbouwkundige betekenis in het Nederlands vroeger is vermeld dan in het Frans. De oudste controleerbare bewijsplaats duikt op in 1551. In een Nederlandstalige tekst is sprake van een schutsluis of *zas* op de zogenaamde Nieuwe Vaart of Sassevaart, een tussen 1547 en 1549 gedolven verbindingskanaal tussen Gent en de Braakman, toentertijd een brede arm van de Westerschelde. Naar dit sas is het stadje genoemd dat daar tijdens het graven van het kanaal ontstond: Sas van Gent of – in

■ Een mooi voorbeeld van een reeks opeenvolgende sassen via dewelke schepen een hoogteverschil kunnen overbruggen, is te vinden ten westen van de Zuid-Franse stad Béziers. Het Fonserannes complex van 8 sluiskamers werd er tussen 1673 en 1680 gebouwd op het Canal du Midi en laat bootjes toe over nauwelijks driehonderd meter afstand, een hoogteverschil van 21,5 m te slechten (Wikimedia)

de volksmond – kortweg *Sas*. Het document in kwestie is een te Brussel uitgevaardigde keizerlijke ordonnantie van Karel V over de scheepvaartrechten van de stad Gent op de Nieuwe Vaart. De passage, in extenso aangehaald door De Tollenaere en Baldinger, stipuleert onder meer:

“... dat nyemant ... ghebruyckende ... de nyewe vaert ... en sal mogen stapelen, vercoopen oft ontladen eenighe goeden ... lanck der zelve vaert van den landtdijck aff by der sluyse ghenaeemt Joos Hamerlynck Sluys mit ende daer inne begrepen Zas oft receptacle ... voer den selven landtdijck ghemaect mitsgaders de wercken oick by hen ghedaen leggen up tzelfve Zas zoo die jeghewoirdelijck zyn ghenaeemt schynckeldycken ende rysernhooften,...”

Uit dit uittreksel blijkt dat met *sluyse* en *zas* verschillende zaken worden bedoeld. De sluis van Joos Hamerlynck was kennelijk geen “sas”, maar wellicht een keer- of spuisluis. Bij *zas* staat het synoniem *receptable*, een Frans woord voor ‘recipiënt’. Of we daaruit moeten besluiten, zoals het EWN doet, dat *sas* aanvankelijk alleen de schutkolk, dus het waterbassin van het sas benoemde, is weinig waarschijnlijk. Bij de naamsoverdracht moet men de hele sluisconstructie, met deuren en al, voor ogen hebben gehad, want alleen dat geheel laat zich vergelijken met een zeef. Veeleer dient *receptable* hier om te verduidelijken dat het niet om een gewone sluis gaat, maar om een installatie met een waterbekken, die daardoor een soort van recipiënt vormt. Tussen haakjes zij vermeld dat het Van Dale Etymologisch Woordenboek de vroegste vindplaats van Nederlands *sas*, nl. in de samenstelling *sasdeure*, anderhalve eeuw eerder dateert dan De Tollenaere en Baldinger, nl. in 1403. Die datering valt evenwel niet te verifiëren want Van Dale vermeldt zijn bronnen niet. In het Middelnederlandsch Woordenboek, waarop doorgaans de dateringen in Van Dale steunen, stamt de oudste attestatie van *sas* en *sasdeure* uit 1563:

“Tselve water in de vijver alsoo gehouden wezende mette opperste sasdeure tot thien voeten hooch boven den grondt aldaer, so sal men daer van somers daechs connen employeren tot spysen vant voorn. sas de vijf opperste voeten waters, inhoudende de nomber van XXXIIII dusent scachten waters.”

De eerste Franse vermelding van *sas* in diezelfde waterbouwkundige betekenis dateert van ruim een halve eeuw later. In 1610 wordt door de aartshertogen Albrecht en Isabella een beschikking uitgevaardigd, die een vertaling bevat van de boven aangehaalde tekst uit de ordonnantie van 1551. Daarin is sprake van “*près de lescluse dicte en thiois Joos Hamerlynck sluys, avecq et y comprins le Sas ou receptable fait audevant l edict*

Lantdyck...”. De onderlinge chronologie van de oudste vermeldingen – eerst in het Nederlands, daarna pas in het Frans – suggereert dat de naamsoverdracht van de zeef op de schutsluis in het Nederlands is gebeurd. Vraag is echter of die chronologie wel de juiste historische toedracht onthult. In het Nederlands is er immers geen spoor te bekennen van een Frans of Middellatijns leenwoord van de gedaante *sas* of een daarmee te verbinden wisselvorm, dat een of andere zeef zou hebben aangeduid. Als zo’n woord niet bestond in onze taal, dan moet de betekenisovergang zich in het Frans hebben voltrokken, en is het louter toeval dat het woord met zijn nieuwe betekenis niet eerder in een Frans geschrift is neergeslagen. Misschien circuleerde het woord al onder Franstalige waterbouwers, en hebben de – tweetalige – ambtenaren van de keizerlijke kanselarij het als vreemd woord geïntroduceerd toen ze in 1551 de tekst opstelden van de ordonnantie over de schutsluis op de Nieuwe Vaart. Een indicatie daarvoor is misschien dat de stellers het nuttig oordeelden om *sas* ter verduidelijking van een synoniem te voorzien, nl. *receptable*. Ook een Frans woord, waarvan geen oude equivalenten te vinden zijn in de Nederlandse woordenschat.

‘T SPRINGSAS, ‘T SAS EN SAS-SLIJKENS

Hoe dan ook, het lijkt geen twijfel dat de betekenisevolatie van *sas* een Vlaams/Brabants verhaal is. Dat zie je ook aan de geografische spreiding van het woord in de hedendaagse dialecten: het komt enkel in Vlaanderen, Brabant en Zeeland voor. In de Nederlandse standaardtaal heeft het woord al vroeg burgerrecht verworven, in de Franse daarentegen bleef het eeuwenlang beperkt tot het noordelijk-regionale, zeg maar Belgische Frans. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw wordt *sas* ‘schutsluis’ gehonoreerd in de gezaghebbende Franse woordenboeken.

Nederlands *sas* werd in het Engels als *sasse* ontleend en verschijnt er voor het eerst in het midden van de 17de eeuw. Waarschijnlijk werd het woord er geïntroduceerd door de Zeeuwse inpolderaar Cornelius Vermuijden uit Tholen, die in Noord-Engeland actief was bij de drooglegging van de moerassen rond Doncaster. In zijn verslag daarover uit 1642, tevens de oudst bekende Engelstalige vindplaats van *sasse*, heeft hij het over “*A Sasse to be set to let water into old Welland to preserve Navigation*” (OED i.v. *sasse*). Wel blijkt *sasse* hier niet te verwijzen naar een schutsluis, maar naar een spuisluis. Dat wijst er klaarblijkelijk op dat het woord in Vermuijdens Nederlandse moedertaal al voor verschillende soorten sluizen werd gebruikt, een toepassingsverruiming die we ook aantreffen in de dialecten van westelijk Vlaanderen (zie WVD I, 8: 505 en 508, De Bo

en Teirlinck i.v. *sas*). Daar worden keer- en spuisluizen op kleine waterlopen ook soms *sas* genoemd. De sluisinstallatie aan de zeezijde van de spuikom in Oostende – en bij uitbreiding de hele spuikom – heet in de volksmond nog steeds ‘t *Springsas*, een naam die eertijds ook gebruikt werd voor de spuisluis aan de monding van de Oude IJzer in Nieuwpoort. De naam van het Bredense dorp ‘t *Sas*, thans officieel *Sas-Slijkens*, gaat dan wel weer op een ‘echt’ – intussen verdwenen – *sas* terug. Het werd op 12 februari 1676 plechtig ingevaren door hertog Karel Villahermosa, landvoogd van de Habsburgse Nederlanden en tussen 1675 en 1680 hier de nog minderjarige Spaanse koning Karel II vertegenwoordigend. Ter gelegenheid van de plechtige inhuldiging van het *sas* werd volgend jaarschrift gemaakt (Gaillard 1859: 279-80):

aLs ConYnck Karel ConYnck Was soo Was geMaeCkt het sLYcke sas en hertog kareL goUVerneUr Dan Voer het eerste sChlp Daer DeUr

EN WAT MET SPUIEN, VERLATEN, OVERTOMEN, SLUIZEN...?

Tot slot laat ons *sas*-verhaal nog een vraag onbeantwoord: hoe werden schutsluizen genoemd voor het woord *sas* zijn intrede maakte in de Nederlandse woordenschat? Al in de middeleeuwen immers bestonden er waterbouwkundige constructies om boten van het ene naar het andere waterpeil over te brengen, waaronder ook schutsluizen. Die laatste noemde men *spui* of *verlaat*, woorden waar we in een volgend nummer van De Grote Rede uitgebreider op terugkomen.

Bronnen

- Beautemps-Beaupré C.-F. (1802). Reconnaissance Hydrographique de la Cote Nord de France, Gravelines, Ostende. Fait par ordre du Contre-Amiral Decres Ministre de la Marine et des Colonies (dans les Campagnes de l’An IX et de l’An X.). Dépôt de la Marine: Paris. 1 map.
- De Bo L.L. (1892). Westvlaamsch Idioticon. Gent.
- De Flou K. (1914-1938). Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu, 18 delen. Brugge.
- Poppe H. (2007). Waar ligt het nulniveau op zee? De Grote Rede nr. 20 (november 2007): 24.
- De Tollenaere F. & K. Baldinger (1992). “Wie verhält sich fr. *sas* ‘Schleusenammer’ zu ndl. *sas* ‘Schleuse’?”, in: Zeitschrift für Romanische Philologie 108, 254-263
- EWN = Philippa M., Debrabandere F. & Quak A. (2003-2009). Etymologisch woordenboek van het Nederlands, 4 delen. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Gailliard B.J. (1849). Kronyk of Tydrekenkundige beschryving der stad Brugge sedert derzelver oorsprong tot op heden. Brugge.
- MNW = Verwijs E. & Verdam J. (1885-1925): Middelnederlandsch Woordenboek. ‘s-Gravenhage, 9 delen.
- OED = Oxford English Dictionary. Oxford 1933, reprinted 1961 (www.oed.com).
- Teirlinck I. (1908-1922). Zuid-Oostvlaandersch Idioticon, 3 delen. Gent.
- Van Cauwenberge C. (1971). Hydrografische analyse van de Vlaamse Banken langs de Belgisch-Franse kust. Het Ingenieursblad 40 (19).
- Van Veen P.A.F. & N. van der Sijs (1997). Van Dale Etymologisch woordenboek. Van Dale Lexicografie: Utrecht/Antwerpen.